

УДК 349.4 (477)

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЛІСОВА Т.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри земельного та аграрного права,

(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ ЯК ОСНОВНИЙ ЗАХІД ЇХ ВІДНОВЛЕННЯ

Статтю присвячено особливостям рекультивації земель як основного заходу відновлення земель. Досліджено наукові погляди щодо поняття рекультивації порушених і деградованих земель. Проаналізовано питання рекультивації земель, які є недостатньо врегульованими чинним законодавством.

Ключові слова: рекультивація, відновлення, заходи, охорона, деградовані землі, малопродуктивні землі.

Статья посвящена особенностям рекультивации земель как основного мероприятия восстановления земель. Исследованы научные взгляды на понятие рекультивации нарушенных и деградированных земель. Проанализированы вопросы рекультивации земель, недостаточно урегулированные действующим законодательством.

Ключевые слова: рекультивация, восстановление, мероприятия, охрана, деградированные земли, малопродуктивные земли.

The article is devoted to the peculiarities of land reclamation as the main measure of land restoration. Scientific views on the concept of reclamation of disturbed and degraded lands are investigated. The issues of land reclamation, insufficiently regulated by the current legislation, are analyzed.

Key words: reclamation, restoration, measures, protection, degraded lands, unproductive lands.

Вступ. За роки реформування земельних відносин відбулося істотне погіршення якісного стану земельного фонду, що може викликати катастрофічні наслідки як для навколишнього природного середовища, так і для здоров'я людини, розвитку національної економіки тощо. Отже, в сучасних умовах правового регулювання питання відновлення земель набувають особливої актуальності. У зв'язку з цим особливого значення набувають питання щодо здійснення комплексу заходів, спрямованих на відновлення якісного стану земель. Слід наголосити, що рекультивація є одним із головних заходів відновлення земель. Правові проблеми рекультивації земель залишаються надзвичайно актуальними в умовах посилення антропогенного впливу на стан земель. У контексті вище зазначеного слід виокремити праці вітчизняних науковців, зокрема О.А. Вівчаренко, Н.С. Гавриш, В.І. Лебідь, А.Л. Місінкевич, проте окремі питання рекультивації земель як провідного заходу їх відновлення залишилися поза увагою вчених.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення низки важливих питань правового забезпечення рекультивації земель як заходу їх відновлення.

Результати дослідження. Як слушно зазначається в науковій літературі, рекультивація є одним із засобів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель [1, с. 111]. Адже деградація ґрунтів, зокрема порушення ґрунтового покриву, є наслідком нерациональної, логічно необумовленої діяльності людини, що не відповідає природному біосферному потенціалу конкретної території [2, с. 160].

Вчені визнають рекультивацію порушених земель, відновлення ґрунтового покриву і повернення у сферу народного господарства однією з найважливіших проблем сучасності [3, с. 76].

У наукових джерелах поняття рекультивації порушених і деградованих земель пропонується розглядати як законодавчо забезпечений комплекс прав та обов'язків відповідних суб'єктів щодо виконання передбачених законодавством організаційно-правових, технічних, фінансових, землевпорядних дій,

спрямованих на відтворення природного стану землі (земельної ділянки) як головного засобу виробництва у сільському, лісовому господарстві, а також як просторово-територіального базису і як об'єкта природи з наявними ландшафтами з метою забезпечення якісного життєвого середовища суспільства [4, с. 9].

Сьогодні відбувається констатація прогресивного деградування ґрунтів, наслідком чого вбачається втрата їх продуктивності [2, с. 165-166]. Саме рекультивація земель є одним з ефективних заходів щодо забезпечення раціонального використання земельних ресурсів та розв'язання проблеми їх охорони.

Рекультивації підлягають всі землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, ґрунтовому покриві, материнських породах та породах, що їх підстилають, які відбулися внаслідок проведення гірничодобувних, гідротехнічних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт.

Відповідно до ст. 1 Закону України "Про охорону земель" від 19 червня 2003 р. до порушених земель відносять землі, які втратили вихідну господарську цінність через порушення ґрунтового покриву внаслідок виробничої діяльності людини або дії природних явищ [5]. Як правило, порушення ґрунтового покриву відбувається під час відкритих і підземних розробок родовищ корисних копалин. Так, в Україні загальна площа порушених земель внаслідок гірничодобувної та інших видів діяльності складає більш як 150 тис. га земель.

Доцільно підкреслити, що, виходячи з викладеного вище, проведення рекультивації земель спрямоване на відновлення не лише ґрунтового покриву, а й продуктивності порушених земель, поліпшення їх якісного стану. Якісний стан земель представляє собою сукупність як негативних, так і позитивних властивостей земель щодо їх використання та здатності виконання ними певних функцій.

Відповідно до ст. 52 Закону України “Про охорону земель” при проведенні гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов’язаних з порушенням ґрунтового покриву, відокремлена ґрунтова маса підлягає зняттю, складуванню, збереженню та перенесенню на порушені або малопродуктивні земельні ділянки відповідно до робочих проектів з рекультивації порушених земель та підвищення родючості ґрунтів.

При знятті ґрунтового покриву здійснюється пошарове зняття і роздільне складування верхнього, найбільш родючого шару ґрунту, та інших прошарків ґрунту відповідно до структури ґрунтового профілю, а також материнської породи. При цьому обсяг ґрунтової маси, що підлягає зняттю і роздільному складуванню, визначається в проектах рекультивації порушених земель. При розробленні проектів рекультивації мають враховуватися площа порушених земель, природні умови району, якісний стан земель до проведення рекультивації.

Рекультивація земельних ділянок здійснюється шляхом пошарового нанесення на малопродуктивні земельні ділянки або ділянки без ґрунтового покриву знятої ґрунтової маси, а в разі потреби – і материнської породи в порядку, який забезпечує найбільшу продуктивність рекультивованих земель (ч. 5 ст. 52 Закону України “Про охорону земель”).

Виникає запитання: за чий рахунок має здійснюватися рекультивація земель? Відповідно до ч. 6 ст. 52 Закону України “Про охорону земель” роботи із зняття, складування, збереження та нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки здійснюються за рахунок фізичних та юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, а роботи з нанесення знятої ґрунтової маси на малопродуктивні землі здійснюються за бажанням власників або землекористувачів, у тому числі орендарів, цих земельних ділянок за їх рахунок. Отже, законодавець покладає обов’язок на фізичних та юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, за власний рахунок провести роботи із нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки. У разі ж підвищення продуктивності малопродуктивних

земельних ділянок за бажанням власників або землекористувачів, у тому числі орендарів, саме вони несуть витрати на проведення рекультиваційних заходів.

Слід погодитися з точкою зору В.І. Лебеда, що чинне законодавство встановлює як обов'язкове проведення рекультивації, так і передбачає її здійснення добровільно [6, с. 31]. Так, Земельний кодекс України (ст. 166), а також Закон України “Про охорону земель” (ст. 52) закріплюють обов'язкове здійснення рекультивації в наслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних з порушенням ґрунтового покриву. Крім того, за бажанням власників або землекористувачів з метою відновлення деградованих земельних угідь знята ґрунтова маса може бути нанесена на малопродуктивні земельні ділянки або на земельні ділянки без ґрунтового покриву.

Як слушно зазначає А.Л. Місінкевич, вилучення з господарського обігу та проведення їх рекультивації тягне за собою для відповідного власника або землекористувача додаткові фінансові витрати, що створює незацікавленість вище зазначених суб'єктів у проведенні рекультивації [7, с. 34].

Традиційно виділяють технічний та біологічний етапи рекультивації. Саме на першому, технічному етапі, здійснюється зняття та складування верхнього, найбільш родючого шару ґрунту, вирівнювання поверхні. На другому, біологічному етапі, який починається після завершення першого, відбувається збагачення земельної ділянки органічними речовинами, впровадження сівозмін тощо.

Після завершення комплексу відновлювальних робіт рекультивовані землі та прилеглі до них території мають становити організований та екологічно збалансований сталий ландшафт [8, с. 533]. На думку науковців, ним є територія земель з наявною на ній сукупністю природних і штучно створених компонентів, які складають цілісну однорідну систему, знаходяться між собою в оптимальному кількісному співвідношенні, що визначено законодавством, де земля є просторовою основою ландшафту [9, с. 5 – 6].

Більш детальні положення про рекультивацію земель, зокрема ті, які регламентують її технічні аспекти містяться у постанові Ради Міністрів СРСР від 2 червня 1976 р. № 407 “Про рекультивацію земель, збереження та раціональне використання родючого шару ґрунту при розробці родовищ корисних копалин та торфу, проведенні геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт” [10], постанові Ради Міністрів УРСР від 14 липня 1976 р. № 327 “Про рекультивацію земель, збереження та раціональне використання родючого шару ґрунту при розробці родовищ корисних копалин та торфу, проведенні геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт” [11], постанові Ради Міністрів УРСР від 2 липня 1979 р. № 335 “Про розширення і поліпшення робіт по рекультивації земель” [12], “Основних положеннях про рекультивацію земель, порушених при розробці родовищ корисних копалин і торфу, проведенні геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт” від 16 травня 1977 р. [13], а також стандартах: ГОСТ 17.5.1.01-83 (Охорона природи. Рекультивація земель. Терміни та визначення) [14], ГОСТ 17.5.3.06-85 (“Охорона природи. Землі. Вимоги до визначення норм зняття родючого шару ґрунтів при виконанні земляних робіт”) [15], ГОСТ 17.5.3.05-84 (“Охорона природи. Рекультивація земель. Загальні вимоги до землювання) [16], ГОСТ 17.4.3.02-85 (“Охорона природи. Вимоги до охорони родючого шару ґрунту при виконанні земляних робіт”) [17], ГОСТ 17.5.3.04-835302-85 (Охорона природи. Землі. Загальні вимоги до рекультивації земель” [18]).

Відповідно до вищезазначених постанов підприємства, організації та установи, які займаються розробкою родовищ корисних копалин і торфу, проводять геологорозвідувальні, вишукувальні, будівельні та інші роботи на наданих їм у користування сільськогосподарських землях або лісових угіддях, повинні після завершення відповідних робіт за свій рахунок привести їх у стан, придатний для використання в сільському, лісовому або рибному господарстві, а при виконанні зазначених робіт на інших землях – у стан, придатний для використання їх за призначенням. Крім того, підприємства, організації та установи, що здійснюють промислове або інше будівництво, розробляють

родовища корисних копалин, а також здійснюють інші роботи, пов'язані з порушенням ґрунтового покриву, зобов'язані знімати, зберігати і наносити родючий шар ґрунту на землі, що підлягають рекультивації, або на малопродуктивні угіддя.

Слід додати, що сьогодні існує нагальна необхідність щодо розробки відповідних програм з реабілітації, біологічного відновлення, поступового економічного освоєння порушених земель.

Слід зазначити, що новелою законодавства є Порядок реалізації пілотного проекту рекультивації земель лісогосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 1063, яким визначено механізм реалізації пілотного проекту та покладено обов'язок зазначених у ньому державних підприємств, що належать до сфери управління Державного агентства лісових ресурсів, які мають у користуванні землі, порушені внаслідок незаконного видобування бурштину, що потребують рекультивації, замовити розроблення робочих проектів землеустрою з рекультивації порушених земель та/або виконання робіт із рекультивації [19]. Йдеться про Перелік зазначених підприємств, затверджений вищезазначеною постановою Кабінету Міністрів України, розташованих на території Волинської, Житомирської та Рівненської областей, де знаходяться основні формації бурштиноносних покладів.

Як зазначалося раніше, законодавство вимагає від відповідних підприємств, які здійснюють певні види робіт, пов'язані з порушенням ґрунтового покриву, після їх завершення здійснювати рекультивацію (ст.ст. 166 Земельного кодексу України, 52 “Про охорону земель”). Проте є досить поширеними випадки ігнорування зазначених приписів відповідними геологорозвідувальними, гірничодобувними підприємствами тощо. За офіційними даними, через нелегальне видобування 90% бурштину в Україні постраждав ґрунт на території, яка в 15 разів більше за територію міста Києва [20, с. 23]. Слід підтримати пропозицію щодо внесення змін до розробленого проекту Закону

України “Про видобування та реалізацію бурштину” [21]. Йдеться про його доповнення розділом “Рекультивація порушених земель при розробці родовищ бурштину з урахуванням технології видобування та оцінкою екологічних ризиків у межах Поліських областей” з урахуванням специфіки зазначених регіонів [22, с. 29].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України “Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивації порушених земель” від 17 грудня 2008 р. № 1098 [23] збитки, завдані власникам та користувачам земельних ділянок унаслідок непроведення у визначений робочим проектом землеустрою щодо рекультивації порушених земель строк робіт їх рекультивації після проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, що спричинило зміни у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід та в гідрологічному режимі земель, відшкодовуються на підставі рішень комісій, утворених згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284 “Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам” з визначенням розміру за відповідною формулою [24]. Відшкодування особами збитків, розмір яких визначено відповідно до цієї постанови, не звільняє їх від проведення в установленому порядку робіт з рекультивації порушених земель.

Як слушно зазначають спеціалісти, переважна частина промислово порушених земель перебуває у користуванні промислових підприємств, що визначає їх пряму відповідальність за проведення рекультивації порушених ними земель [25, с. 18].

Як наголошує Р.М. Панас, рекультивацію порушених земель необхідно розглядати як комплексну проблему відновлення продуктивності та реконструкції ландшафтів, порушених промисловістю й іншою діяльністю, та

створення на місці “промислових пустель” або на інших ділянках нових культурних ландшафтів [26, с. 212].

Слід зазначити, що рекультиваційними заходами, на відміну від консервації деградованих та малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення, повинні охоплюватися не лише землі сільськогосподарського призначення, а й землі інших категорій (водного фонду, лісогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, рекреаційного призначення, оздоровчого призначення, промисловості та ін.). Так, спеціалісти-грунтознавці виділяють п'ять напрямків рекультивації земель сільськогосподарський – створення на порушених землях сільськогосподарських угідь; лісогосподарський – створення на порушених землях лісових насаджень різного типу; водогосподарський – створення в пониженнях техногенного рельєфу водоймищ різного призначення; рекреаційний – створення на порушених землях об'єктів відпочинку; санітарно-гігієнічний – біологічна або технічна консервація порушених земель, які негативно впливають на навколишнє середовище, рекультивація яких для використання в господарстві економічно не ефективна [27, с. 33].

А.Л. Місінкевич, досліджуючи земельні правовідносини, які виникають у сфері проведення рекультиваційних робіт, зазначає, що обов'язкового здійснення таких заходів потребують землі авіаційного та автомобільного транспорту, землі промисловості та оборони, оскільки ним притаманне забруднення, деградація та пошкодження у зв'язку з веденням специфічної господарської діяльності. При цьому, науковець підкреслює, що найбільше проблемних питань виникає при проведенні рекультиваційних заходів на землях промисловості, що пов'язано із веденням гірничодобувної діяльності [7, с. 45].

Крім того, проведення рекультиваційних робіт є одним з основоположних завдань правової охорони земель, рекреаційного, а також історико-

культурного призначення, оскільки чинне земельне законодавство не забезпечує їх належної охорони. Отже, проведення рекультивації зазначених земель сприятиме збереженню та відновленню особливо цінних земель в державі, а також забезпеченню створення й існування екологічної мережі на території країни [7, с. 44].

А.М. Мірошніченко слушно звертає увагу на те, що в чинному земельному законодавстві існує юридична колізія. Доцільно підтримати запропоноване науковцем визначення земельно-правової колізії, яку пропонується розглядати як відмінність або суперечність між приписами правових актів, що регулюють ті самі суспільні відносини, пов'язані із використанням, охороною та відтворенням земель [28, с. 15]. Вчений підкреслює, що ст. 52 Закону України “Про охорону земель” закріплює тільки один напрямок рекультивації земель – сільськогосподарський. Водночас відповідно до положень державного стандарту ГОСТ 17.5.3.04-835302-85 “Охорона природи. Землі. Загальні вимоги до рекультивації земель”, зазначається, що напрямків рекультивації земель може бути безліч [29, с. 372]. Зокрема, аналіз державного стандарту дозволяє дійти висновку про існування крім сільськогосподарського напрямку рекультивації, лісгосподарського, оздоровчого, рекреаційного, природно-заповідного напрямків тощо.

У контексті вище зазначеного, доречно підтримати точку зору А.Л. Місінкевич, яка вважає, що у чинному земельному законодавстві недостатньо врегульовані питання щодо особливостей проведення рекультивації земельних ділянок на різних категоріях земель. Отже, необхідно внести зміни до Закону України “Про охорону земель”, закріпивши у ньому низку основних напрямків рекультивації земель (сільськогосподарський, лісгосподарський, водогосподарський, рекреаційний, санітарно-гігієнічний, будівельний, індустріальний), що дозволить законодавчо забезпечити особливості проведення рекультивації земель різних категорій [4, с. 9].

Висновки. Рекультивація порушених і деградованих земель є одним із провідних заходів відновлення земель. Законодавство, що регулює суспільні

відносини у сфері рекультивації деградованих і малопродуктивних земель, потребує внесення подальших змін.

Список використаних джерел:

1. Вівчаренко О.А. Правова охорона земель в Україні: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 333 с.
2. Гавриш Н.С. Методологічні основи правового регулювання використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 1. С. 160-168.
3. Фролов М.О. Охорона земель як еколого-правовий імператив земельного законодавства. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 3. С. 74-75.
4. Місінкевич А.Л. Правове забезпечення рекультивації земель в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2014. 17 с.
5. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.
6. Лебідь В.І. Окремі аспекти правового регулювання рекультивації земель в Україні. *Юридична наука*. 2012. № 11. С. 29-33.
7. Місінкевич А.Л. Правове забезпечення рекультивації земель в Україні: монографія. Хмельницький. Хмельницький університет управління та права, 2015. 140 с.
8. Земельний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред В.І. Семчик. Київ: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. 680 с.
9. Єлькін С.В. Правове регулювання ландшафтного використання та охорони земель в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. 20 с.
10. О рекультивации земель, сохранении и рациональном использовании плодородного слоя почвы при разработке месторождений полезных

ископаемых и торфа, проведении геологоразведочных, строительных и других работ: постановление Совета Министров СССР от 2 июня 1976 г. № 407. СП СССР. 1976. № 11. Ст. 52.

11. Про рекультивацію земель, збереження та раціональне використання родючого шару ґрунту при розробці родовищ корисних копалин та торфу, проведенні геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт: постанова Ради Міністрів Української РСР від 14 липня 1976 р. № 327. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/327-76-%D0%BF> (дата звернення 24.07. 2017)
12. Про розширення і поліпшення робіт по рекультивації земель: постанова Ради Міністрів УРСР від 2 липня 1979 р. № 335. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/335-79-%D0%BF> (дата звернення 24.07. 2017)
13. Основные положения о рекультивации земель, нарушенных при разработке месторождений полезных ископаемых и торфа, проведении геологоразведочных, строительных и других работ: утв. госуд. комитетом Совета Министров СССР по науке и технике, госуд. комитетом Совета Министров СССР по делам строительства, Министерством сельского хозяйства СССР, госуд. комитетом лесного хозяйства Совета Министров СССР от 16 мая 1977 г. Бюлетень норм. акт. Министерств и вед. 1977. № 12.
14. Государственный стандарт Союза ССР 17.5.1.01-83. Охрана природы. Рекультивация земель. Термины и определения. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення 27.07.2017)
15. Государственный стандарт Союза ССР 17.5.3.06-85. Охрана природы. Земли. Требования к определению норм снятия плодородного слоя почв при производстве земляных работ. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення 27.07.2017)

16. Государственный стандарт Союза ССР 17.5.3.05-84. Охрана природы. Рекультивация земель. Общие требования к землеванию. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення 27.07.2017)
17. Государственный стандарт Союза ССР 17.4.3.02-85. Охрана природы. Требования к охране плодородного слоя почвы при производстве земельных работ. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення 27.07.2017)
18. Государственный стандарт Союза ССР 17.5.3.04-835302-85. Охрана природы. Земли. Общие требования к рекультивации земель. URL: <http://www.businessesco.ru/> (дата звернення 27.07.2017)
19. Деякі питання реалізації пілотного проекту рекультивації земель лісогосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 1063. Офіційний вісник України. 2017. № 16. Ст. 165.
20. Дербенштедт К. Пустеля після сонячного каменю, або як відновити знівечені після видобутку бурштину українські землі. *Землевпорядний вісник*. 2016. № 7. С. 23-24.
21. Про прийняття за основу проекту Закону України про видобування та реалізацію бурштину: видобування та реалізацію бурштину: постанова Верховної Ради України від 23 квітня 2015 р. № 357-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main> (дата звернення: 24.07.2017).
22. Волох П., Кобець А., Грицан Ю. Рекультивация порушених земель при видобутку бурштину. *Землевпорядний вісник*. 2017. № 1. С. 27-29.
23. Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивації порушених земель: постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2008 р. № 1098. Офіційний вісник України. 2008. № 98. Ст. 3236.

24. Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284. Зібрання постанов Уряду України. 1993. № 10. Ст. 193.
25. Демидов О. Питання організаційно-технічного регулювання щодо рекультивації промислово порушених земель. *Землепорядний вісник*. 2013. № 12. С. 17-20.
26. Панас Р.М. Рациональне використання та охорона земель: навчальний посібник. Львів: Новий Світ – 2000, 2008. 352 с.
27. Концепція рекультивації земель, порушених за відкритого та підземного видобутку корисних копалин / С.А. Балюк та ін. Харків: КП “Міська друкарня”, 2012. 51 с.
28. Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні: монографія. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 268 с.
29. Мірошніченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ: Правова єдність, 2009. 496 с.